

Дәріс 3. Макроэкономикалық тұрақсыздық: жұмыссыздық және инфляция

- 1. Жұмыссыздық туралы түсінік, оның анықтамасы, түрлері**
- 2. Жұмыссыздықтың түрлері және оның салдары**
- 3. Инфляцияның мәні және түрлері**

1. Жұмыссыздық туралы түсінік, оның анықтамасы, түрлері

Еңбекке қабілетті халықтың едәуір бөлігі нарықтан тыс – бұл жұмыссыздар мен жұмыс істемейтіндерден тұратын жұмыспен қамтылмаған халық.

Жұмыссыздық - бұл еңбекке қабілетті халықтың бір бөлігі жұмыс таба алмайтын экономикалық жағдай.

Жұмыссыздық – бұл еңбек нарығындағы ұсыныс пен оның сұранысының арасындағы айырмашылық деп айта аламыз. Өздеріңіз білетіндей, еңбекке деген сұраныс пен жалақы арасында кері байланыс бар: жалақы неғұрлым көп болса, үй шаруашылықтары мен басқа да экономикалық субъектілер өздерінің еңбек дағдыларын, қабілеттері мен тәжірибелерін сатқысы келеді. Сонымен бірге, кәсіпорындарға жоғары жалақы мөлшерлемесі бар жұмысшылардың қосымша санын жалдау өте тиімсіз, өйткені бұл ауыспалы шығындардың өсуіне әкеледі.

Жалпы, еңбек нарығындағы макроэкономикалық тепе – теңдік абстракция болып табылады. Егер сұраныс белгілі бір уақытта ұсынысқа тең болса, тепе-теңдік жалақы ең төменгі күнкөріс деңгейінде белгіленеді.

Жұмыссыздықтың негізгі себептері келесідей:

1. Жұмыссыздықтан сақтандыру. Жәрдемақы төлеу адамға психологиялық әсер етеді. Адам артық еңбек шығындарынсыз өмір сүре алатындығын түсінеді. Бұл әсіресе жұмыссыздық бойынша жәрдемақы едәуір көп болатын Еуропа елдеріне қатысты және адам оған жұмыс істемей өмір сүре алады.

2. Еңбек шарттарының болуы

3. Ұзақ мерзімді кезеңдегі нақты жалақының салыстырмалы қаттылығы. Басқаша айтқанда, бағалар үнемі өзгеріп отырады, ал нақты жалақы оларға іс жүзінде жауап бермейді. Бұл экономикалық субъектінің бірдей ақша сомасына тауарлар мен қызметтердің кішірек жиынтығын сатып ала алатындығына әкеледі.

Жұмыссыздардың экономикадағы орнын анықтау үшін халықтың институционалдық құрылымын зерттеу қажет. Осы тұрғыдан алғанда, елдің бүкіл халқын шартты түрде екі үлкен топқа бөлуге болады: еңбекке қабілетті және еңбекке қабілетті емес халық. Екіншісі-балалар, зейнеткерлер, бірінші топтағы мүгедектер, яғни әртүрлі себептермен өздері ақша таба алмайтын адамдар.

Еңбекке қабілетті жастағы адамдар өз кезегінде экономикалық белсенді (жұмыс күші) және белсенді емес халыққа бөлінеді. Соңғысы қандай да бір

себептермен қызметкерлердің құрамынан кетуімен байланысты. Бұл үй шаруасындағы әйелдер, күндізгі бөлімде оқитын студенттер, сондай-ақ психиатриялық ауруханаларда емделіп, түзету мекемелерінде жазасын өтеп жатқан адамдар болуы мүмкін. Басқаша айтқанда, бұл ерікті немесе мәжбүрлі түрде еңбек процесіне қатыспаған әлеуетті қызметкерлер.

Экономикалық белсенді халық жұмыспен қамтылғандар мен жұмыссыздар болып бөлінеді. **Жұмыспен қамтылғандар** - белгілі бір уақытта жұмыс орындарында болған және жалдау бойынша жұмыс істеген адамдар. Ал, **жұмыссыздар** - бұл жұмыс іздеп жүрген және оны күтіп жүрген, жұмысты дереу бастауға дайын адамдар.

2. Жұмыссыздықтың түрлері және оның салдары

Белгілі бір уақытта елде тіркелген жұмыссыздықтың жалпы мөлшері нақты деп аталады. Ол екі компоненттен тұрады: **айқын және жасырын**. **Айқын жұмыссыздық** – халықты жұмыспен қамту қорында тіркелген ресми жұмыссыздық. Ол басқа экономикалық көрсеткіштер арасында статистикалық түрде көрінеді. **Жасырын жұмыссыздық** қауіпті, себебі ол тіркелмейді.

Жұмыссыздықтың келесі түрлері бар:

1. **Фрикциондық жұмыссыздық**. Жұмыссыздықтың бұл түрінің тағы бір атауы бар – ерікті. Бұған жұмыс іздеп жүрген және оған кірісуге дайын адамдар, сондай-ақ жұмыс орнын өзгерту үшін жұмыстан шыққан адамдар кіреді.

2. **Құрылымдық жұмыссыздық**. Экономикада құрылымдық өзгерістер жиі кездеседі, бұл кезде салалар ЖІӨ-нің жалпы өндірісінде мүлдем басқа мағынаға ие бола бастайды, ал тұтастай алғанда экономика қайта мамандандырылады. Нәтижесінде еңбек нарығында бұрынғыға қарағанда мүлдем басқа мамандандырулар өзекті және сұранысқа ие болады. Осы "қажетсіз" салаларда жұмыс істеген жұмысшылар жұмыссыз болып, қысқартылуға жатады немесе қосымша мамандандыру курстарынан өтуге мәжбүр болады. Бұл өзгерістердің түпкі себебі, әдетте, ғылыми-техникалық прогресс деп аталады. Мәселен, жоғары технологиялар, нано және биотехнолог мамандар көбірек маңызға ие болуда. Осының арқасында жоғары оқу орындарында болашақта осы мамандарды еңбек нарығына жеткізетін осындай факультеттер пайда болды.

Бұған дейін жұмысшылар өз жұмыстарын қолмен жасаған кезде әмбебап компьютерлендіруге көшу мысал бола алады. Өндірісте компьютерлік жүйелер енгізілгеннен кейін бұрынғы қызметкерлер жұмыстан кетуге немесе қайта даярлықтан өтуге мәжбүр болды. Сонымен, ең қарапайым тарихи мысал - бұл бірнеше мың жұмысшының еңбегін ығыстырған кезде өндіріс орындарында машиналардың пайда болуы.

3. **Циклдік жұмыссыздық** мәжбүр болып саналады. Кез-келген экономика қандай да бір жолмен дамуда циклдік сипатқа ие. Тағы бір жайт, циклдер уақыттың әртүрлі ұзақтығына ие. Басқаша айтқанда, экономикадағы құлдырау кезінде жалақы төлеуді жүзеге асырудың мүмкін еместігі және еңбек нарығындағы сұраныстың төмендеуі салдарынан жұмыссыздар санының өсуі

байқалады. Тиісінше, циклдік өрлеу кезінде жұмыссыздықтың бұл түрі жоқ болады.

Табиғи жұмыссыздық фрикциондық пен құрылымдық жұмыссыздықты қамтиды. Циклдікпен бірге ол жұмыссыздықтың нақты мөлшерін береді. Осылайша, **жұмыссыздық деңгейін** есептеуге болады: бұл жұмыссыздар санының жұмыс күшінің жалпы көлеміне қатынасына тең.

Жұмыссыздықтың табиғи деңгейі (NAIRU) толық жұмыспен қамтылған кезде болады, яғни ЖІӨ-нің әлеуетті мәніне сәйкес келеді. Бұл көрсеткіш объективті себептерге байланысты өсуі мүмкін: жұмыс күшінің құрамындағы жастар үлесінің артуы, экономикадағы жиі құрылымдық өзгерістер, сондай-ақ ерлер еңбегін әйелдердің ығыстыруына байланысты, өйткені жыл сайын ерлерге қарағанда әйелдер еңбек нарығына шығады.

Жұмыссыздықтың өндіріс көлеміне (ЖІӨ) әсері **Оукен заңымен** көрінеді. Экономикада Оукен заңы (оны 1962 жылы ұсынған американдық ғалымның есімімен аталған) — бұл жұмыссыздық пен елдің өндірісіндегі шығындар арасындағы эмпирикалық бақыланатын байланыс. Егер жұмыссыздықтың нақты деңгейі табиғи деңгейден кем дегенде бір пайызға асса, онда нақты өндіріс көлемі әлеуеттік деңгейден 2,5%-ға қысқарады. Бұл Оукен коэффициенті, ол елдер бойынша ерекшеленеді, бірақ көбінесе ол 2-ден 3-ке дейінгі аралықта болады. Математикалық тұрғыдан жұмыссыздық заңын мына формула бойынша анықтауға болады:

$$(Y - Y^*) / Y^* = -\beta(u - u^*)$$

Мұндағы Y - нақты ЖҰӨ;

Y^* - әлеуетті ЖҰӨ;

u^* - жұмыссыздықтың циклдік деңгейі;

u - жұмыссыздықтың табиғи деңгейі;

β - ЖІӨ-нің циклдік жұмыссыздық динамикасына сезімталдығының эмпирикалық коэффициенті.

3. Инфляцияның мәні және түрлері

Инфляция - бұл ақшаның құнсыздануымен бірге экономикадағы бағаның жалпы деңгейінің тұрақты ұзақ мерзімді өсуі.

Бүгінгі таңда инфляция макроэкономикалық тұрақсыздық факторы болып табылады, бұл жұмыссыздық проблемасымен салыстырғанда да маңызды құбылыс. Экономикалық категория ретінде инфляция алтын стандарт құлағаннан кейін пайда болды. Кейінірек Ямайкада өзгермелі валюталар жүйесі қабылданды, ал бүгінде алтын валюта стандарты танылды. 1977 жылы ақшаны алтынға айырбастауға тыйым салынды, ақшаның сатып алу қабілеті біртіндеп төмендей бастады. КСРО-ның жоспарланған экономикасында бағалар әдейі сақталды, сондықтан елде тауарлар мен қызметтердің тапшылығы байқалды. Ақша тауарлармен салыстырғанда экономиканың сирек кездесетін элементіне айналды.

Әміршіл-әкімшілік жүйе құлағаннан кейін мемлекеттік реттеу дәрежесі төмендей бастады, бағалар босаңсыды, бұл "инфляциялық қалқа" сияқты терминнің пайда болуына әкелді: 1992 жылы инфляция 2620% құрады. Бұл өтпелі тұрақсыз экономика ауқымындағы орасан зор цифра болды.

Инфляция экономикалық құбылыс ретінде қағаз ақшаның болуымен байланысты. Инфляция - ақша айналымының тауар айналымының қажеттіліктерінен асып кетуі, бұл ақшаның құнсыздануына, бағаның өсуіне және өндірілетін тауарлар сапасының нашарлауына әкеледі. Инфляция ең алдымен баға деңгейінде көрінеді, оны инфляция индексі арқылы белгілеуге болады.

Осылайша, инфляция әлі толық зерттелмеген құбылыс болып табылады, өйткені ол **айқын**, **ашық** немесе **жасырын** түрде көрінуі мүмкін. **Ашық инфляция** тұтынушы нарықта бағаның тұрақты өсуі және ақша бірлігінің құнсыздануы проблемасына тап болуымен сипатталады. Инфляцияның **жасырын нысаны** нарықта тауарлар мен қызметтердің толық жетіспеушілігімен байқалады, бұл өз кезегінде өнімнің төмен ұсынысы мен бағасының өсуін білдіреді.

Осы қарапайым жіктеуден басқа, инфляцияны инфляциялық спиральдың даму қарқыны бойынша ажырату әдетке айналған. **Орташа инфляция** деп аталады, оның өсу қарқыны жылына 5% - дан аспайды, ол нарықтық жағдайға айтарлықтай әсер етпейді және негізінен, кез-келген елдің экономикасына, тіпті ең дамыған экономикаға да тән.

5-100% шеңберіндегі инфляция - бұл **өршімелі инфляция**, ол тез дамиды, нәтижесінде нарықтық операцияларды жүргізуді қиындатады. Бағалар өте тез өзгереді, сондықтан олар белгілі бір уақытта инфляциялық күтулердің мәліметтеріне сүйене отырып есептеледі. **Гиперинфляцияның** даму қарқыны жылына 100% - дан асады. Бұл экономиканың дамуындағы ең қауіпті сәт, терең дағдарысқа әкелері сөзсіз. Нәтижесінде бағалар күн сайын немесе күніне бірнеше рет өзгереді, бұл өндірілген тауарлар мен қызметтердің нақты құнын бағалауға, нарықтық мәміле жасауға мүмкіндік бермейді. Экономистер сонымен қатар инфляцияның тағы бір түрін – **стагфляцияны** ажыратады. Бұл инфляциялық шиыршықтың айналдыру процесі тоқырау деп аталатын экономикадағы өндірістің бір мезгілде төмендеуімен бірге жүретін инфляцияның бір түрі. Сонымен, стагфляция = стагнация + инфляция.

Сұраныс инфляциясы - бұл барлық ресурстардың толық жұмыспен қамтылуымен жиынтық шығындар өсетін экономиканың жағдайы. Басқаша айтқанда, толық жұмыспен қамту жағдайында нарықтағы ұсыныс өзгермейді, өйткені фирмаларда қосымша ресурстық мүмкіндіктер жоқ, олар іс жүзінде барлық ресурстық әлеуетті пайдаланды. Нәтижесінде өндіріс жаңадан өсіп келе жатқан сұранысты толығымен қамтамасыз ете алмайды, сондықтан нарықта бағалар өсе бастайды.

Сұраныс инфляциясының негізгі себептері:

- мемлекеттік тапсырыстардың артуы (әскери және әлеуметтік);

- кәсіпорынның толық жүктемесі және толық жұмыспен қамтылуы кезінде өндіріс құралдарына сұраныстың артуы;

- жалақының өсуі салдарынан халықтың сатып алу қабілетінің өсуі.

Шығындар инфляциясы - бұл өндірушілер өндірілетін өнім бірлігіне орташа шығындардың жоғары болуына байланысты өндіріс ауқымын шектейтін экономиканың жағдайы. Белгілі бір факторлардың әсерінен өндіріс шығындары өсе бастайды, фирмалар өнімді бұрынғы бағамен сату үшін тиімсіз болады. Нәтижесінде нарықтағы бағаның жалпы деңгейі көтеріле бастайды, ал ұсыныс азаяды.

Негізгі себептері:

- баға белгілеудің олигополистік тәжірибесі;
- мемлекеттің экономикалық және қаржылық саясаты;
- өндіріс факторларына бағаның өсуі.

Өндірушілер тарапынан инфляцияның пайда болу механизмі сұраныс инфляциясының айналы көрінісі болып табылады.

Егер елдегі инфляцияның өсу қарқыны баяуласа, онда бұл процесс **дезинфляция** деп аталады. Сонымен қатар, инфляция мүлдем тоқтап қалуы мүмкін және оның орнына бағаның жалпы төмендеуінің кері процесі – дефляция келеді. Дефляция механизмі, сайып келгенде, инфляциядағыдай нәтижелерге әкеледі – экономикадағы барлық шаруашылық байланыстарды бұзады.